

Антон Чехов. Олтинчи палата (қисса)

I

Касалхона ҳовлисида кичикроқ бир иморат турибди, атрофини ўрмон сингари қирққиз, қичитқон, ёввойи наша босиб кетган. Томнинг тунукаси занглаган, мўрисининг ярми қулаб тушган, кираверишдаги зинапоя тахталари чириб, ўт босиб кетган, сувоғининг изигина қолган. Иморатнинг олди касалхонага, орқаси далага қараган, даладан уни касалхонанинг устига мих қоқилган кул ранг девори айириб туради. Ўткир учлари юқорига қараб турган шу михлар ва шу девор, шу иморатнинг ўзи ҳам, — бизда фақат касалхона ва турма биноларига хос бўлиб, — жуда бефайз ва хунук кўринарди.

Агар қичитқон ловуллатишидан қўрқмасангиз, бу иморатга тор сўқмоқ йўлдан бориб, ичидаги аҳволни кўрайлик. Биринчи эшикни очиб, даҳлизга кирамиз. Девор остида, печка ёнида касалхонанинг эски-тускилари уюлиб ётибди. Тўшаклар, илма-тешик эски чопонлар, иштонлар, кўк йўлли кўйлақлар, ҳеч нарсага ярамайдиган эски пойафзаллар, — бу чурук-чориқлар бир-бирига қоришгани ҳолда чириб, нафасни бўғадиган сассиқ ҳид чиқариб ётади. Эски-тускиларнинг устида эса доим трубкасини тишлаб, ҳарбий хизматдан бўшаган, формасига ёпиштирилган белгиларнинг ранги ўчиб кетган кекса солдат Никита ётади. Унинг юзи озғин, қовоғи солиқ, ўсиқ қошлари ва қизил бурни чехрасига ёввойи овчарка қиёфасини бериб туради; ўрта бўйли, кўринишда қотма ва чайир; лекин жуссаси баҳайбат, муштлири ҳам жуда бақувват. Унинг ўзи дунёда ҳамма нарсадан кўра кўпроқ интизомга берилган, шунинг учун ҳам, одамларни уриш керак деган фикрга қаттиқ ишонадиган, нима буюрилса дарҳол бажарадиган, соддадил ва бефаҳм кишилардан бири. У, одамларни кўкраги, елкаси, юзи-кўзи демай дуч келган жойига уради ва шусиз бу ерда интизом бўлмайди деб ишонади. Агар даҳлиз ҳисобга олинмаса ундан кейин, ҳалиги бинога, катта кенг уйга кирасиз. Уйнинг девори хира кўк рангга бўялган, мўрисиз уйдагидек шипини қурум босган — бу ерда қишда печкалардан тутун қайтиши ва ис чиқиши шубҳасиз. Ички томонидан темир панжара ўрнатилиб деразалар расво килинган. Пол бўялмаган, зирапчалари чиқиб ётибди. Уйдан ачиган қарам, қора чироқ, қандала ва шиптир ҳиди келади. Бу ҳид димоғига урилган киши

дастлаб йиртқич ҳайвонлар катагига киргандек бўлади.

Уйда полга михлаб қўйилган кроватлар турибди. Кроватларда эгниларига кўк халат, бошларига қадимги қалпоқ кийган одамлар ётибди, баъзилари ўтирибди. Булар — жиннилар.

Ҳаммаси бўлиб улар беш киши. Фақат биттаси киборлардан, қолганлари мешчанлар. Эшиқдан кираверишдаги биринчи киши новча бўйли, озгин, йилтиллаб турган сариқ мўйловлик мешчанин бошини кўлларига тираб, йиғидан қизарган кўзларини бир нуқтага тикиб ўтирибди. У кечаю кундуз ғамгин хўрсинади ва бошини чайқаб-чайқаб қўяди, алам билан жилмаяди; суҳбатга кам қатнашади ва одатда саволга жавоб бермайди. Овқат берилса беихтиёр ейди. Тинмасдан қийналиб қисқа-қисқа йўталишига, озгинлигига ва яноқларининг яллиғлаб туришига қараганда, унда сил касали энди бошланганга ўхшайди. Унинг нариёғида чўққи соқол, занжиларга ўхшаш қоп-қора жингалак сочлик, жуда питирак чол жойлашган. Кундузлари у, палатада деразалар орасида қатнайди ёки тўшагида чордона қуриб ўтириб, тинмасдан тўрғайга ўхшаб ҳуштак чалади, хиргойи қилади ва қиқир-қиқир кулади. У, кечалари худога сиғингани, яъни муштуми билан кўкрагига ургани ва бармоғи билан эшикни ковлагани турганида ҳам болаларча қувноқ ва питирак бўлади. Бу Моисейка деган жуҳуд, шапка тикадиган ишхонасига йигирма йилча аввал ўт тушгач, эси-ҳушидан айрилиб қолган тентак.

6-номерли палатадагилардан ёлғиз шунгагина ҳовлига, ҳатто касалхона ҳовлисидан кўчага чиқишга руҳсат берилган. У, касалхонанинг қадрдон кишиси ва беозор, беэён тентаги. Аллақачонлардан буён кўчаларда уни болалар ва итлар билан қуршалган ҳолда кўришга одатланилган шаҳарнинг масхарабози бўлгани учун бундай ҳуқуқдан кўп вақтдан буён фойдаланса керак. У кўчаларда энига чопон, бошига ғалати қалпоқ, оёғига туфли кийиб, баъзан ялангоёқ, ҳатто иштонсиз ҳам юраверади. Эшик ва дўконлар олдида тўхтаб, бир тийин сўрайди. Бир ерда унга квас, иккинчи ерда нон, учинчи ерда бир тийин беришади. Шундай қилиб, у одатда, хонасига қорни тўйиб ва бойиб қайтади. Олиб келган нарсасининг ҳаммасиини Никита тортиб олади. Бу қилиқни солдат дағаллик билан астойдил чўнтақларини ағдариб ва худони ўртага солиб, бундан сўнг жуҳудни асло кўчага чиқармай қўйишини ва дунёда тартибсизликдан кўра ёмон кўрган иши йўқлигини айтиб, қилади.

Моисейка серманзират. Ўртоқларига сув беради, ухлаб ётган бўлсалар устларини ёпиб қўяди, кўчадан уларга бир тийиндан пул келтиришни, яна ҳаммасига биттадан янги шапка тикиб беришни ваъда қилади; сўл томонда ётган фалаж қўшнисига қошиқ билан овқат едириб қўяди. Бу ишларни у ичи ачиганидан ё бирор одамгарчилик юзасидан эмас, ўнг томонидаги қўшниси Громовга тақлид этиб, беихтиёр, унга бўйсунганидан қилади.

Иван Дмитрич Громов ўттиз уч ёшга кирган киши; ўзи киборлардан, илгари суд пристави ва губерна котиби бўлган, ҳозир биров таъқиб қилаётир деган дардга мубтало. У ғужанак бўлиб ўрнида ётади ё сайр қилаётган одамдек уйнинг у бошидан бу бошига қатнайди, жуда кам ўтиради. У, қандайдир бир номаълум нарсани кутиб, доим ҳаяжон ичида, ваҳима чангалида, диққат қилиб туради. Агар даҳлизда бирон шарпа сезса, ё ҳовлида бирон товуш эшитса бас, дарров бошини кўтаради ва: мени олиб кетгани келаётган бўлмасинлар? Мени излаётган бўлмасинлар? деб қулоқ солади. Шундай пайтда унинг юзида қаттиқ безовталиқ ва нафрат акс этади.

Менга унинг яноқлари чиққан, кенг, ҳаммиша хомуш ва заҳил, кўп вақтлардан буён ваҳима билан курашиб, азоб чекиб келаётган қалбини ойна каби ўзида акс этдириб турган юзи жуда ёқади. Унинг юз буриштиришлари ғалати, бирон оғриқнинг натижасига ўхшайди; лекин чуқур ва ҳақиқий изтироб из ташлаган латиф чехрасида идрок ва закийлик аломати бор.

Кўзларида ёқимтойлик, саломатлик жилваси кўринади. Унинг ўзи менга маъқул, ёқимли сермулозамат ва Никитадан бошқа ҳаммага жуда одоб билан муомала қилади. Бирор кишининг қошиғи ёки тугмаси тушиб кетса, сакраб туриб олиб беради. Ҳар куни эрталаб ўртоқларига салом беради. Ўрнига ётаркан, уларга хайрли кеч тилайди.

Диққати доимо қаттиқ ишлаб туриши ва юз буриштиришларидан ташқари, унинг жиннилиги яна шундан иборатки, баъзан у, кечқурунлар чопонга ўралиб, аъзойи бадани қалтираб, тиши-тишига тегиб такиллаб, уйнинг у бошидан бу бошига ва кроватлар орасида тез-тез юра бошлайди. Гўё уни қаттиқ безгак тутаётганга ўхшайди. Тўсатдан тўхтаб ўртоқларига қараб қолишидан қандайдир жуда муҳим гап айтмоқчи бўлганлиги билинади, лекин сўзимга қулоқ

солишмайди ёки тушунишмайди, деган хаёлга боради шекилли, чидамсизлик билан бош силкитадию, яна юраверади. Лекин тездан сўзлаш истаги барча мулоҳазалардан ғолиб келади-да, у ўзини қўйиб юбориб, қизғин ва эҳтирос билан сўзлайди. Унинг сўзлари тартибсиз, худди алаҳлашга ўхшаш қисқа-қисқа, шиддатли, баъзан тушуниб бўлмайди. Шуниси борки, сўзларида ҳам, товушида ҳам қандайдир ғоят яхши бир оҳанг бор. Сўзлаётганда унинг жиннилиги ва инсонлиги намоён бўлиб туради. Унинг телбалик сўзларини ёзиб англатиш қийин. У инсон разиллиги, ҳақиқатни бўғувчи жабр-зулм, яна вақти келиб ер юзида бўладиган гўзал ҳаёт ва ҳар дақиқа золимларнинг аҳмоқлиги ва бераҳмлигини унинг ёдига солиб турган деразалардаги темир панжаралар ҳақида сўзлайди. Унинг сўзларидан ҳали замони ўтмаган эски, тартибсиз ва қовушмаган ашулалардан тузилган қурама пьеса ҳосил бўлади.

II

Бундан 12—15 йиллар аввал, шаҳарнинг энг катта кўчаларидан бирида, ўз ҳовлисида Громов деган ўзига тўқ обрўли бир мансабдор бўлиб, унинг Сергей ва Иван деган иккита ўғли бор эди. Сергей тўртинчи курс студенти экан, сил бўлди-ю, тўсатдан ўлиб қолди. Бу ўлим эса Громов оиласи устига тўсатдан туша бошлаган бир қанча бахтсизликларнинг бошланиши бўлди. Сергейнинг вафотидан бир ҳафта кейин кекса отаси қалбаки ҳужжатлар ясагани ва ҳукуматнинг пулини еб қўйгани учун судга берилди ва шу орада тиф бўлиб, турма касалхонасида ўлди. Уйи ва бутун моллари ким ошди савдоси билан сотилиб, Иван Дмитрич билан онаси ҳеч нарсага қолди.

Илгари, отаси бор маҳалда, Иван Дмитрич Петербургда яшаб, университетда ўқиётган чоғида ҳар ойда уйдан келган 60—70 сўмни олиб турар, муҳтожлик нималигини билмас эди. Энди эса ҳаётини қатъий равишда ўзгартиришга тўғри келди. Арзимаган пул учун эртадан кечгача дарс бериш, хат кўчириш керак, шунга қарамай очин-тўқин қолди. Чунки топган пулининг ҳаммасини онасига юборади. Иван Дмитрич бундай турмушга дош беролмади, руҳи тушиб, кўнгли синиб, ўқишни йиғиштирди-да, уйига кетди. Бу ерда, ўз шаҳарчасида танишлари орқали уезд мактабига ўқитувчи бўлиб кирди. Лекин ўртоқлари билан чиқишолмади, ўқувчиларга ёқмади, тез кунда ишдан бўшади. Онаси ўлди. У ярим йилча ишсиз юрди, кун фақат нон-сув билан ўтди, сўнг суд пристави бўлиб ўрнашди, касаллиги учун ишдан бўшатишгунча шу жойда хизмат қилди.

У ҳеч қачон, ҳатто йигитлик, студентлик чоғида ҳам соғлом кўринмас эди. Доим ранги кетган, нимжон, салга шамоллайдиган, чипхўр, кам уйқу эди. Бир рюмка вино ичса, дарров боши айланиб, эсини йўқотиб қўяр эди. Унда одамга аралашиш майли зўр бўлса-да, ўзининг тезлиги ва бадгумонлиги туфайли ҳеч ким билан ошна бўлолмас, дўсти ҳам йўқ эди. Шаҳар халқи ҳақида таҳқир билан сўзлаб, уларнинг қўпол нодонлиги ва ғафлат босиб, ҳайвонларча яшаши менга қабиҳ ва жирканч туюлади деяди. У ингичка овоз билан қичқириб, қизишиб, доим астойдил ё нафратланиб ва жаҳли чиқиб, ё завқ билан ва таажжубланиб сўзлар эди. У билан нима ҳақда сўзлашманг, гапни шу томонга айлантларди: шаҳар дим, киши зерикади, жамиятда юксак мақсад йўқ, ҳаётни жабр-зулм, фақш, олчоқлик билан турли шаклга киргизиб бемаъни кун кечиради, муттаҳамларнинг эгни бутун, қорни тўқ, виждонли одамлар очин-тўқин яшайди; жамиятга мактаб, тўғри йўлга бошловчи маҳаллий газета, театр, оммавий китобхонлик, илмий кучларнинг бир ўринга тўпланишлари зарур; жамиятнинг онги шунчалик оширилмоғи керакки, ўз нуқсини кўриб, кайфи учиб кетсин, деяди. У, одамлар ҳақида фикр юритганда қуюқ бўёқларни беради, бошқа рангларни инкор қилиб, фақат оқ билан қорадан фойдаланади; унинг фикрича инсоният муттаҳамларга ва тўғри одамларга бўлинади; ўрта хили бўлмайди. Хотин-қизлар ва муҳаббат ҳақида доим эҳтирос ва завқ билан сўзлайди-ку, аммо ўзи бирон марта ошиқ бўлмаган.

Фикрларининг кескинлиги ва ўзининг асабийлигига қарамай шаҳарликлар уни севишади, эркалатиб, орқасидан Ваня деб аташади. Унинг назокати, сермулозаматлиги, серандишалиги, гўзал ахлоқи, нимдошгина камзули, заиф кўриниши ва оилавий бахтсизлиги ҳаммаси бир бўлиб кишида унга нисбатан қандайдир раҳмдиллик уйғотади: унинг устига ўзи кўп китоб кўрган, яхшигина маълумотлик ва шаҳарликларнинг фикрича ҳамма нарсдан хабардор, гўё жонлик луғат эди.

У жуда кўп китоб ўқиган. Ҳамиша клубда ўтирар, асабий ҳолда кичкина соқолини ўйнаб

китобми, журналми варақларди; юзига қараб турилса китоб ўқиётганга эмас, бир нарсани чала чайнаб ютаётганга ўхшарди. Ўқиш ҳам унинг носоғлом одатларининг бири дейиш мумкин, чунки қўлига нима тушса — бултурги газетами, календарми — бир зайилда иштиёқ билан дарҳол ўқишга тутинарди. Уйда бўлса, китобни доим ётиб ўқирди.

III

Куз кунларининг бирида эрталаб, пальто ёқасини кўтариб қўйиб тор кўча, пастқам жойларда лойда шалоплаб Иван Дмитрич ижро варақа бўйича қандайдир мешчандан пул ундиргани кетаётган эди. Бугун эрталаб ҳам одатдагича унинг таъби хира. Тор кўчаларнинг бирида оёқларига кишан урилган икки маҳбус билан милтиқ кўтарган тўрт солдат учради. Илгари ҳам Иван Дмитрич шу сингари маҳбусларни тез-тез учратарди ва ҳар гал улар бунинг кўнглини ғаш қилиб, юрагини эзар эди. Лекин бу галги учратиш унда қандайдир алоҳида, ажойиб бир таъсир қолдирди. Нимагадир тўсатдан унинг кўнглига мени ҳам шуларга ўхшатиб, оёғимга кишан уриб, худди шу тахлитда лойда турмага ҳайдаб кетишлари мумкин деган гап келди. Мешчаннинг уйда бир оз ўтиргач, уйга қайтаркан, почтахона олдида ўзига таниш полиция нозирини учратди, нозир саломлашди-да, биргалашиб бир неча қадам юрди, негадир бу воқеа унга шубҳали туюлди. Уйга келиб кечгача ҳалиги маҳбуслар, милтиқли солдатлар ҳаётдан нари кетмади, англаб бўлмайдиган бир васваса ўқишга ва фикрни бир жойга тўплашга ҳалақит берди. Кечқурун уйига чироқ ёқмади, тунни ухламай, мени қамоққа олиб, кишанга солишлари ва турмага қамашлари мумкин, деган хаёл билан ўтказди. У ҳеч қандай гуноҳи йўқлигини билади ва бундан сўнг ҳам ҳеч кимни ўлдирмаслиги, ўт қўймаслиги ва ўғирлик қилмаслигига ишончи комил; лекин киши ўзи билмай туриб, ёки ғайри ихтиёрий равишда гуноҳ қилиши қийинми, тухматга қолиш, қолаверса суд хатоси-чи? Ахир, халқнинг асрий тажрибаси: турмага тушмайман, девона тўрвасини илмайман дема, дегани бежиз эмас-ку. Айниқса судьяларнинг ҳозиргича иш олиб боришида хато қилишлари жуда мумкин, яна бунда ҳайрон бўларлик ҳеч гап йўқ. Бошқаларнинг азобига иш, хизмат юзасидангина қарайдиган одамлар, масалан: судьялар, полициялар, докторлар, бориб-бориб шу қадар сийқа бўлиб кетишадими, иши тушган одамга, ҳар чанд расмий муомала қилмайман десалар ҳам қўлларидан келмайди: бу жиҳатдан улар уй орқасида қўй ва бузоқ сўйиб қонга парво қилмайдиган деҳқондан фарқ қилмайди. Шахсга расмиятчилик, бепарволик билан муносабатда бўлинар экан, бугуноқ бир одамни барча ҳуқуқларидан, бор-йўғидан маҳрум қилиб, сургунга юборишлик учун судьяга фақат битта нарса керак, у ҳам бўлса вақтдир. Ишнинг баъзи расмий жиҳатларига риоя қилишга кетадиган вақт (ўша расмиятлар учун судьяга ойлик тўланади), сўнг — иш тамом. Қани ундан кейин темир йўлдан икки юз чақирим узоқдаги бу кичкина, ифлос шаҳарчада адолат ва ҳимоятни излаб кўрчи! Турли жабр-зулм, жамият томонидан гўё шундай қилиниши лозим бўлган бир эзгуликдай қарши олинди, ҳар бир инсоф юзасидан қилинган иш, масалан, бировни оқлаш ҳақидаги ҳукм уларни қаноатлантирмай, интиқом уйғотган ерда, ҳақиқат тўғрисида ўйлашнинг ўзи киши куларлик бир ҳол эмасми?

Эрталаб Иван Дмитричнинг юраги ваҳим олиб, пешонасини совуқ тер босган ва ҳар дақиқада келиб, қамоққа олиб кетишларига қаттиқ ишонгани ҳолда ўрнидан турди. Кечаги қора хаёллар бу кунгача нари кетмаган экан, — деб ўйларди у, — демак, бир гап бор-да. Ахир, бекордан бекорга кишининг бошига бундай хаёл келмайди-ку.

Мана миршабнинг секин-секин юриб дераза ёнидан ўтиши бежиз эмас. Икки киши уй олдида тўхтаб, жим турибди. Нега улар индамайди?

Шу зайилда Иван Дмитрич учун мудҳиш кечалар ва кундузлар бошланди. Дераза ёнидан ўтувчилар ва ҳовлига кирувчиларнинг ҳаммаси жосус ва изқувар бўлиб кўриनावерди. Одатда чошгоҳ пайтида исправник икки отлик извошда кўчадан ўтарди; ўзининг шаҳар ёнидаги боғидан миршабхонага боради, лекин ҳар гал Иван Дмитричнинг назарида у одатдагидан қаттиқроқ от чоптираётгандек, айрим бир тарзда: худди шаҳарда бир янги хавфли гуноҳкор пайдо бўлганини айтишга шошилаётгандек кўринарди. Иван Дмитрич ҳар кўнғироқ товушидан, ҳар дарвоза тақиллашидан чўчиб тушади, беканикида ҳар бир янги одамни кўрганда кўнгли қаттиқ ғаш бўлади; агар жандарм ёки полицияга дуч келиб қолса, кулумсирайди ва бепарво бўлиб кўриниш учун ҳуштак чала бошлайди. У бутун-бутун кечаларни қамоққа олиб кетишларини кутиб, мижжа қоқмай ўтказди, лекин уй бекасининг

назарига ухлаётгандек кўриниш учун қаттиқ хуррак тортиб, оғир нафас олиб чиқади; модомики кўзига уйқу келмас экан, виждон азоби қийнаётган бўлади-да, гуноҳкор ҳисобланиши учун нақадар кучли далил, фактлар ва соғлом мантиқ уни бу ваҳималарнинг ҳаммаси — бўлмағур гап ва савдойилик, агар масалага чуқурроқ қаралса қамоққа олинишидан, турмага қамалишдаи қўрқарлик ҳеч гап йўқ, — кўнгил хотиржам бўлса бас, деб ишонтирар эдику, лекин қанчалик чуқурроқ, мантиқлироқ фикр юритса, васваса шунчалик кучайиб, баттарроқ қийнар эди. Бу эса бир дарвишнинг кўл урилмаган ўрмон дарахтларини кесиб, ўзига жой ҳозирламоқчи бўлганига ўхшарди: дарвиш қанчалик жон отиб болта урса, ўрмон шунчалик тез ўсиб, қуюқлаша берибди. Ниҳоят, Иван Дмитрич бунинг бефойдалигини кўриб, ўйлашга бутунлай хотима берди, ўзини биратўла ваҳима ва умидсизлик чангалига ташлади.

У яккаликка берилиб, ўзини одамлардан четга торта бошлади. Илгари ҳам асло дидига ўтиришмайдиган хизмати, энди бутунлай жонига тегди. Негаким, қандай қилиб бўлмасин, кўлга туширишади, билдирмасдан чўнтагимга пул солиб қўйиб, кейин топиб, пора олди дейишади, ёки ўзим билмай қолиб ҳукумат қоғозларида ясама ҳужжатга тенг келадиган хатога йўл қўяман, ё бировнинг пулини йўқотиб қўяман, деб кўрқар эди. Қизиқ бир ҳол: бошқа вақтда ҳеч қачон унинг зеҳни бунчалик ўткир ва ижодкор бўлмаган эди, энди эса, ўз озодлиги ва номусига бўладиган таҳдиддан жиддий хавфсираб, ҳар кун минглаб турли-туман важлар ўйлаб чиқаради. Лекин шуниси борки, ундаги ташқи оламга, жумладан, китобга қизиқиш анча сусайди ва яхшигина овсар бўлиб қолди.

Баҳорда ердан қор кетгач қабристон ёнидаги жардан бир ўғил бола ва бир кампирнинг чала ириган ўлиги чиқди. Белгиларга кўра уларни биров ўлдирган эди. Бутун шаҳарда ҳалиги ўликлар ва уларнинг номаълум қотиллари ҳақида гап тарқалди. Иван Дмитрич мени ўлдирган демасинлар, деб кўчага чиқиб илжайиб юрди, танишлари билан учрашиб қолгудай бўлса қизариб-бўзариб, заиф ва ҳимоясиз одамларни ўлдиришдан кўра қабиҳроқ гуноҳ йўқлигига ишонтиришга уринарди. Лекин бу хом хаёл ҳам тинкасини қуритди ва бир оз ўйлади-да: менинг аҳволимда энг яхшиси — беканинг ертўласида бекиниб ётиш деб билди. Ертўлада кечгача ўтирди, кечани ҳам ўтказиб, эртасига кун бўйи чиқмади, жуда совуқ эди, қоронги тушишини пойлаб, худди ўғрига ўхшаб, аста чиқиб уйга кирди. Тонг отгунча уй ўртасида қимир этмасдан тик туриб, қулоқ солиб чиқди. Эрталаб кун чиқмасдан беканинг уйига печь тузатадиган усталар келишди. Иван Дмитрич уларнинг ошхонадаги печни тузатгани келганини яхши билади, лекин васваса унга: булар уста кийимида келган полициялар, дейди. У секин-аста уйдан чиқди-ю, ваҳима ичида, бошланг, камзулсиз кўча бўйлаб чопиб кетди. Орқасидан итлар вовуллаб қувлади, қаердадир орқадан биров қичқирди, ел визиллаб қулоғини битирди ва Иван Дмитричга бутун дунёдаги жабру зулм бир бўлиб, орқасидан қувлаётгандай туйилди.

Уни ушлаб олишди, уйга олиб келишди ва бекасини доктор чақиришга юборишди. Доктор Андрей Ефимич, — бу киши тўғрисида кейин гапирамиз, — Иван Дмитричнинг бошига латта ҳўллаб ёпишни буюрди ва лавр-олча сувини ёзиб берди, қайғули ҳолда бош чайқаб, бекага, бундан сўнг келмайман, чунки ақлдан озаётган одамларга халақит бериб бўлмайди, деб кетди. Уйда ётишга ва даволанишга ҳеч нарса йўқлигидан, тезгина уни касалхонага юборишди, у ерда, венерик касаллар палатасига ётқизилди. У тун бўйи ухламас, хархаша қилар, касалларни безовта этарди, Андрей Ефимичнинг буйруғи билан тезда 6-номерли палатага кўчирилди.

Бир йилдан сўнг Иван Дмитрич шаҳарда ҳамманинг эсидан бутунлай чиқди ва бекаси бостирма тагидаги чанага олиб бориб ташлаган китобларини болалар ташиб кетди.

IV

Иван Дмитричнинг чап томондаги ҳамхонаси айтиб ўтганим, жуҳуд Моисейка; ўнг томондагиси эса жуда семиз, думалоқ бўлиб қолган, юзида ҳеч қандай фикр ифодаси йўқ, зеҳндан маҳрум бир киши. Бу — кўп вақтдан буён фикр этиш, сезиш хусусиятларини йўқотиб қўйган кам ҳаракат, хўра ва ифлос бир ҳайвон. Ундан ҳамиша кўнгил оздирадиган қўланса ҳид келиб туради.

Унинг жойини тозалайдиган Никита муштумини аямай, кучининг борича жуда қаттиқ уради, бу ерда кишининг ваҳмини келтирадиган нарса уни уришлари эмас, бунга одатланиш

мумкин, — ҳалиги бефаҳм ҳайвоннинг таёққа қарши на товуш, на ҳаракат, на кўзларида бирор ифода акс эттириш билан жавоб қайтармай, безрайиб, фақат оғир бочкадек сал-пал кўзғалиб қўйишидир.

6-номерли палатада истиқомат қилувчиларнинг бешинчиси ва сўнгиси — бир вақтлар почтада хат сараловчи бўлиб ишлаган ушоққина, озгин, ёқимли, лекин юзида маккорлик акс этиб турган сариқ сочли мешчанин. Унинг хушнудлик билан боқётган маъноли, хотиржам кўзларига қараганда кўнглида қандайдир жуда муҳим ва ёқимли махфий сири бордек кўринади. Унинг ёстиғи ва тўшаги тагида бир нарсаси борки, уни ҳеч кимга кўрсатмайди. Ўғирлаб ёки тортиб олишади деб кўрқанидан эмас, уялганидан кўрсатмайди. Баъзан дераза ёнига боради-да, ўртоқларига орқасини ўгириб, кўкрагига нимадир тоқади, кейин бошини эгиб қарайди, агар ўша топда унинг ёнига борилса, хижолат тортиб кўкрагидан ҳалиги нарсани юлиб олади. Лекин унинг сирини билиш қийин эмас.

— Табрикланг, — дейди у кўпинча Иван Дмитричга қараб, — мен иккинчи даража юлдузлик Станислав ордени билан мукофотланишга тавсия этилибман. Иккинчи даража юлдузлик фақат чет элликларга берилгувчи эди, лекин мен учун негадир истиснога йўл қўйишмоқчи, — деб ҳайрон бўлиб, елкаларини учуриб кулумсирайди, — буни қаранг, тўғриси айтсам, ҳеч кутмаган эдим!

— Мен бу нарсаларга тушунмайман, — деди Иван Дмитрич ҳомушгина.

— Лекин биласизми, мен эртами-кечми, ахир нимага муваффақ бўлман? — деб давом этади собиқ хат сараловчи, айёрлик билан кўзларини қисиб. — Мен, албатта Швециянинг «Полярная звезда»сини оламан. Шундай орденки, кирои овора бўлганинга арзийди. Оқ крест, қора лентали жуда чиройлик орден.

Эҳтимол бошқа ҳеч ерда ҳаёт шу жойдагидек бир зайилда ўтмаса керак. Фалаж билан семиз кишидан бошқа касаллар эрталаб туриб даҳлизга чиқиб, катта челақда юз-қўл ювишади ва чопонларининг барига артишади; ундан кейин Никита катта корпусдан келтирган чойдан кўрғошин кружкада ичишади. Бир кишига бир кружкадан ортиқ чой берилмайди. Туш пайтида нордон карам шўрва билан бўтқа ейишади, кечқурун кундузгидан қолган бўтқани ейишади. Овқат орасидаги вақтда ётишади, ухлашади, деразадан қарашади ва уйнинг у бурчидан бу бурчига юришади. Ҳар кун аҳвол шу. Ҳалиги собиқ хат сараловчи ҳам фақат бир хил орден ҳақида сўзлайди.

Олтинчи палатадагилар янги одамни камдан-кам кўради. Янги жинни бўлганларни доктор кўпдан бери қабул қилмай қўйган, бориб жиннихоналарни кўрадиган ҳаваскорлар эса бу дунёда жуда оз. Бу ерга ҳар икки ойда бир марта сартарош Семён Лазарич келади. Унинг қандай қилиб жинниларнинг сочини олиши ва Никитанинг қай тахлитда унга ёрдам бериши, ҳар галл маст бўлиб, кулумсираб кетаётган сартарошни кўрганда касалларнинг қанчалик жон титроғига тушишлари ҳақида сўз очмаймиз.

Бу ерга сартарошдан ўзга ҳеч ким келмайди. Касаллар ҳар куни фақат Никитани кўришга маҳкум.

Айтмоқчи, яқинда бутун касалхонага анча ажиб хабар тарқалди.

6-номерли палатага доктор келиб турадиган бўлибди, деган овоза тарқалди.

V

Ажиб хабар!

Доктор Андрей Ефимич Рагин — ўзига яраша кўп яхши одам. Айтишларича, у ёшлигида анча художўй бўлиб, руҳоний мансаблардаи бирида хизмат қилишга тайёрланиб юрган экан. 1863 йилда гимназияни тамомлагандан кейин, диний академияга кирмоқчи бўлибди, лекин жарроҳ ва тиб олими бўлмиш отаси заҳархандалик билан ундан кулиб, агар поп бўлсанг асло ўғлим демасман, дебди. Бу гапнинг қанчалик тўғри эканини билмайман, лекин Андрей Ефимичнинг ўзи тиб илмига ва умуман махсус фанларга майли ҳеч қачон бўлмаганини неча бор айтган эди.

Ҳар қалай тиббий факультетни битиргандан кейин поп бўлмади. Художўйлик ҳам қилмади, ҳозирги қиёфати руҳонийларга қанча кам ўхшаса, докторликни бошлаган чоқларида ҳам худди шундай эди.

Унинг кўриниши кўпол, дағал, деҳқонларга ўхшайди, юзи, соқоли, ясси сочи, мустаҳкам ҳамда беўхшов жуссаси, катта йўллардаги баднафс ва ўжар давангирдек майхоначини

эслатади. Баджаҳл кўринадиган юзи майда-майда кўк томирлар билан қопланган, кўзлари кичик-кичик, бурни қип-қизил. Баланд бўйлик, кенг яғринлик бўлиш билан бирга оёқ-қўллари ҳам баҳайбат, катта: агар бир мушт урса чил-парчин қиладиганга ўхшайди. Аммо кўп эҳтиёт ва оҳисталик билан секин-секин қадам қўяди; агар тор йўлакда дуч келиб қолсангиз у, албатта, сиздан олдин тўхтаб йўл беради, ва кутганингизча йўғон товуш билан эмас, ингичка овоз билан «кечиринг!» дейди. Унинг бўйнига кичикроқ шиш келган, ўша шиши оҳорланган қаттиқ ёқа тақишга халақит беради, шу сабабдан доим читданми, оқ сурупданми юмшоққина кўйлак кийиб юради. Умуман докторчасига кийинмайди. Битта костюмни ўн йиллаб эғнидан туширмайди, жуҳуд дўконидан олинган янгиси ҳам унинг эғнида худди эски ва ғижим бўлган кийимга ўхшаб кўрилади; битта костюмда касал ҳам қарайди, овқат ҳам ейди, меҳмонга ҳам бораверади; лекин бу пишиқлигидан эмас, усти-бошига бутунлай аҳамият бермаслигидан. Андрей Ефимич бу шаҳарга, иш қабул қилмоқчи бўлиб келганида бу «ҳайрия маҳкамаси» жуда ёмон аҳволда эди. Палаталардаги, йўлақлардаги, ҳовлидаги қўланса ҳиддан кишининг кўнгли озар эди. Касалхонада хизмат қилувчи эркаклар, касалларга қаровчи аёллар ва уларнинг болалари кечаси палаталарда касаллар билан бирга ётишарди. Қандала, суварак, сичқонларнинг кўплигидан дод дейишарди. Жарроҳлик бўлимидан сарамас касали аримасди. Бутун бошлиқ касалхонада иккитагина скальпель бўлиб, битта ҳам термометр йўқ, ванналарга картошка солиб қўйилганди. Касалхона нозир, кастелянша ва фельдшер касалларнинг нарсаларини ўғирларди. Андрей Ефимичдан олдинги доктор ҳақида бўлса, касалхонанинг спиртини ўғирлаб сотарди, касал аёллар ва касалларга қаровчи аёллардан ўзига бутун бошлиқ ҳарамхона қилиб олган эди, дейишади. Шаҳарда бу тартибсизликларни жуда яхши билишади, ҳатто муболиға қилиб сўзлашади-ку, лекин совуққонлик билан қарашади; баъзилар касалхонада фақат мешчанлар билан деҳқонлар ётишади, улар норози бўлишмайди, чунки уйларида касалхонадагидан ёмонроқ шароитда туришади; уларни қуш эти бериб боқсинми! дейишади. Яна бир хиллари, земство ёрдам бермаса шаҳарнинг ўз кучи билан яхши касалхона тутиш қийин гап; худога шукур, ёмон ҳам бўлса касалхона бор-ку, дейишади. Яқинда дунёга келган земство шаҳарнинг ўз касалхонаси бор-ку, деб шаҳарда ҳам, шаҳарга яқин жойда ҳам шифохона очмади.

Андрей Ефимич касалхонани кўздан кечириб чиққандан кейин бу муассаса ахлоқсизлик ўчоғи ва шу ерда яшовчиларнинг соғлигига ҳаддан ташқари зарарли деган хулосага келди. Унинг фикрича амалга ошириш мумкин бўлган ишнинг энг яхшиси, — касалларни эркинликка чиқариб юбориб, касалхонани ёпиб қўйиш эди. Лекин у шундай хаёлга борди: бу нарса ёлғиз менинг ихтиёримда эмас, яна бундай қилишнинг фойдаси ҳам бўлмайди; агар маънавий ва моддий ифлосликни бир жойдан чиқариб ташласангиз иккинчи жойга бориб тушади; ўзи емирилиб битишини кутиш керак. Бунинг устига ҳамон одамлар шундай касалхона очиб, чидаб келишаётган экан, демак, ўзларига керакдир-да, турмушдаги хурофотлар ва шунинг сингари ярамас ва қабиҳ ишлар ҳам керак, чунки бора-бора гўнгдан қора тупроқ ҳосил бўлгандек булардан ҳам бир эзгулик пайдо бўлади. Ер юзида бирон яхши нарса йўқки, у ўзининг яралишида ифлосликдан келиб чиқмасин. Ишни қабул қилиб олгач Андрей Ефимич ҳалиги тартибсизликларга кўринишидан анча бепарволик билан қаради. Касалхонада хизмат қилувчи эркаклар ва касалларга қаровчи аёллардан бундан сўнг палаталарда ётмасликларинигина илтимос қилди, яна касалхонага инструментлар солинган иккита шкаф қўйди; аммо нозир, кастелянша, фельдшер ва жарроҳлик бўлимидаги сарамас касали ўз жойларида қолишди.

Андрей Ефимич идрок ва ҳалдликни ғоят севади, лекин атрофида ҳалол ва онгли турмуш яратишга иродаси етмайди, ўз ҳуқуқига ишонмайди. Буюриш, ман қилиш ва мажбур қилишнинг мутлақо уддасидан чиқолмайди. Гўё асти қаттиқ гапирмаслик ва буйруқ феълени бутунлай ишлатмаслик учун оғзига сўз олганга ўхшайди. «Бер» ёки «Олиб кел» дейишлик унинг учун машаққат; қорни очган чоғларида ботина олмасдан бир йўталиб қўяди-да, сўнг ошпаз хотинга, «чай ичиб олсаммикин-а»... ёки «овқатланиб олсаммикин-а» дейди. Касалхона нозирига ўғирликни тўхтат дейиш, ё уни ҳайдаб юбориш, бўлмаса ҳалиги текинхўрлик вазифани бутуилай йўқотиб қўя қолишлик асти кўлидан келадиган иш эмас. Андрей Ефимични алдаётганларида, мунофиқлик билан мақтаётганларида ёки қўл қўйдириш учун ясама ҳужжат тутганларида қисқичбақа сингари қип-қизариб кетади ва ўзини айбли ҳис этади, шундай бўлса ҳам ҳужжатга қўл қўяди; агар касаллар унга очликдан ёки

касалларга қаровчи аёлларнинг қўпол муомаласидан шикоят қилишса, у хижолат бўлади ва гуноҳкор одамдай:

— Яхши, яхши, ҳали суриштириб кўраман... эҳтимол бирон англашилмовчилик ўтгандир...

— деб қўяди.

Янги келган чоғларида Андрей Ефимич жон куйдириб ишлади. Ҳар кун туш пайтигача касал қабул қилди, операциялар қилди, ҳатто акушерлик тажрибаси билан ҳам шуғулланди. Хотинлар унинг тўғрисида: Жуда диққат билан қарайди, касални, айниқса болалар ва хотинлар касалини яхши билади, дейишарди. Лекин вақт ўтиши билан ишнинг бир хилдалиги ва чамаси натижасизлиги уни зериктиради. Бугун ўттизта касални қабул қилсанг, эртага қарабсанки, ўттиз бештаси тайёр, унинг эртасига қирқтаси, шу таҳлитда кундан-кунга, йилдан-йилга, шаҳарда эса, ўлаётганларнинг сони камаймайди, касаллар келишини қўймайди. Эртадан тушгача қабул қилинадиган қирқта касалга жиддий ёрдам беришнинг ҳеч имкони йўқ, демак, ғайри ихтиёрий равишда алдаш бўлиб чиқади. Ҳисобот йили ўн икки минг қатнаб боқизувчи касал қаралибди, демак, оддий қилиб айтганда ўн икки минг киши алданибди. Оғир касалларни палатага ётқизиб, уларни фан қоидаси билан даволашнинг яна иложи йўқ, чунки қоида бўлгани билан, фан йўқ; агар фалсафа сотишни қўйиб, бошқа докторлар сингари эзмалик билан қоида бўйича иш олиб бормоқчи бўлинганда ҳам, бунинг учун ифлослик эмас, аввало озодлик ва соф ҳаволи жой, сассиқ, ачиган карам шўрва эмас, яхши овқат, ўғрилар эмас, ҳақиқий ёрдамчилар керак.

Ҳамон ўлим ҳар кимнинг бошида бор экан, нега энди уларнинг ўлишига халақит бериш керак? Биронта савдогар ёки амалдор дунёда беш-ўн йил ортиқроқ турди нимаю, турмади нима? Агар табобатнинг мақсади дори-дармон бериб чекаётган азобни енгиллаштириш деб ўйланса, унда ўз-ўзидан шундай савол келиб чиқадики, хўш, нега енгиллаштириш керак? Биринчидан, азоб чекиш кишини камолга етказди дейдилар, иккинчидан, агар инсоният чиндан ҳам ўзи чекаётган азобларини ҳаб ва томчилар билан енгиллаштиришга ўрганса дин ва фалсафадан воз кечади, шу кунгача турли фалокатлардан сақланишнигина эмас, ҳатто бахт-саодатни ҳам улардан топиб юради-ку. Пушкиндек одам ўлим олдидан қаттиқ азоб чекканда, шўрлик Гейнедек одам неча йиллаб фалаж бўлиб ётганда, ҳаёти ҳар қандай мазмундан хориж бўлган қандайдир Андрей Ефимич ё Матрёна Савишна дард тортса нима бўбди? Улар дард тортмаганда ҳаётлари тамомила бекорчи ва амёбалар ҳаётига ўхшаб қолмайдими?

Мана шундай муҳокамалар билан эзилиб, Андрей Ефимичнинг ҳафсаласи пир бўлди ва касалхонага кунда келмайдиган бўлиб қолди.

VI

Унинг ҳаёти шундай ўтади: эрталаб соат саккизда ўрнидан туради, кийинади ва чой ичади. Ундан кейин кабинетига кириб китоб ўқийди ё касалхонага кетади. Бу ерда, тор ва қоронғи йўлақда, қатнаб боқизувчи касаллар қабул вақтини кутиб ўтиришади. Уларнинг олдиларидан ғишт тўшалган полни этиклари билан тўқиллатиб, касалхонада хизмат қилувчи эркаклар ва касалларга қаровчи аёллар у ёқдан бу ёққа юришади, озгин касаллар халатга ўралиб ўтиб туради, ўликларни ва ифлос идишларни олиб ўтишади, болалар йиғлайди, шамол ғириллаб у ёқдан бу ёққа уриб туради. Андрей Ефимич, иситмаси баланд, сил, умуман кўнгли нозик касаллар учун бундай жойда туриш ғоят оғирлигини яхши билади, лекин нима қилсин? Қабулхонада уни, бақалоқ, соқол-мўйловларини тақир қирдирган, тоза ва тўла юзлик, ҳаракатлари салмоқли, янги, кенгроқ костюм кийган, фельдшерлардан кўра кўпроқ сенаторга ўхшайдиган Сергей Сергеич кутиб олади. Бу киши шаҳарда кенг миқёсда тажриба қилади, оқ галстук тақади ва ўзини мутлақо тажрибасиз докторлардан аълороқ деб ҳисоблайди. Қабулхонада, бурчақда киот ичида санам осиглиқ, тагида оғир шамчироқлар. Унинг ёнида муқаддас китобни қўйиш учун қия қилиб ишланган оқ жилдлик курсича; деворларида азиз авлиёларнинг расми ва Святогорский монастирининг манзараси, уларнинг атрофига қуриб қолган бўтақўздан гулчамбарлар тақилган. Сергей Сергеич диндор, шунинг учун ҳам зеб-зийнатни яхши кўради. Ҳалиги санам ҳам унинг ҳаракати билан қўйилган; ҳар якшанба куни касаллардан биттаси унинг буйруғи билан қабулхонада товуш чиқариб акафист (ўқиётганда ҳамма тик турадиган дуо) ўқийди, ўқиш тутагач Сергей Сергеич ўз қўли билан исриқ солиб, ҳамма палаталарга тутатиб чиқади.

Касаллар кўп, вақт оз, шунинг учун бутун иш, қисқа-қисқа савол бериш ва учувчан мазъ сингари, бирон суртадиган дори ёки сурги бериш билан чегараланади. Андрей Ефимич энгагини муштига тираб хаёл суриб ўтиради ва беихтиёр савол беради. Сергей Сергеич ҳам шу ерда бўлади, қўлларини бир-бирига ишқаб, ҳар замонда сўз қистириб қўяди:

— Касал бўляпмиз, йўқчилик тортяпмиз, — дейди у, — худога яхши сиғинмаганимиздан бўляпти. Шундай!

Қабул вақтида Андрей Ефимич ҳеч қандай операция қилмайди; у кўпдан бери бу ишни тарк қилган, қонни кўрса кўнгли беҳузур бўлади. Агар боланинг оғзини очиб томогини кўрмоқчи бўлганда бола чирқираб қўллари билан ўзини ҳимоя қилса, қулоқлари битиб, боши айланиб кетади ва кўзларида ёш пайдо бўлади. У нари-бери дори ёзиб бериб, хотинга болани тезроқ олиб кет деб қўл силтайди.

Қабул қиларкан, касалларнинг тортинчоқлиги, меровлиги ёнидаги олифта Сергей Сергеич, девордаги расмлар ва ўзининг йигирма йилдан бери бериб келаётган бир хилдаги саволи дарров кўнглига тегади. Бешта-олтита касални кўради-ю кетади: қолганларини фельдшернинг ўзи қабул қилади.

Кўп вақтлардан бери уйда касал қабул қилмайдиган бўлиб кетгани ва ҳеч ким безовта қилмаслигини ўйлаб, худога шукур қилади ва уйига келиш билан Андрей Ефимич кабинетига кириб, стол ёнига ўтириб, китоб ўқишга тушади. У жуда кўп ва доим завқ билан ўқийди; ойлигининг ярмиси китоб олишга кетади. Олти хоналик уйнинг учтаси китоб ва эски журналлар билан тўла. У кўпроқ фалсафа ва тарих асарларини севади: тиббий асарлардан фақат «Врач»нигина олади, ўшани ҳам ҳамиша охиридан бошлаб ўқийди. Бир неча соатлаб, дам олмай ўқиса ҳам чарчамайди. У бир вақтлар Иван Дмитрич ўқигани сингари тез ва шиддат билан ўқимайди, шошмасдан, у ёқ бу ёғини ўйлаб, тушунмаган ё кўнглига ёққан жойларида тўхтаб-тўхтаб ўқийди. Китобнинг ёнида доим бир графинчада ароқ ва тузланган бодрингми, олмами, тарелкаси, столга ёзилган мовут устида ётади. Ҳар ярим соатда у, кўзини китобдан узмай туриб, бир рюмка ароқ қуйиб ичади, сўнг, тимискилаб ҳалиги бодрингни топиб, ундан тишлаб қўяди.

Соат учда секингина ошхона эшигига яқинлашади ва бир йўталиб қўйиб:

— Дарьюшка, овқат еб олсаммикин-а... — дейди.

Тозалик томонига аҳамият берилмай пиширилган, жўнгина овқатдан кейин Андрей Ефимич икки қўлини кўкрагига қовуштириб хонадан-хонага ўтиб ва хаёл суриб юради. Соат тўртга жом урди, кейин бешга чалади, у ҳамон юради ва хаёл суради. Гоҳ-гоҳда ошхонанинг эшиги ғичирлайди ва ундан Дарьюшканинг уйқудан бўртган қип-қизил башараси кўринади.

— Андрей Ефимич, пиво ичадиган вақтингиз бўлмадимми? — дейди у ҳавотир олиб.

— Йўқ, ҳали вақт бор... — дейди у, — сал туриб ичай... сал туриб...

Одатда кечга томон почта мудирини Михаил Аверьянич келади. Бутун шаҳарда ёлғиз шу кишининг улфатчилиги Андрей Ефимичга ёқади. Михаил Аверьянич бир замонлар жуда бой помешчик бўлган ва отлиқ аскарда хизмат қилган эди. Лекин бор йўғини барбод бериб, кексайганида муҳтожлик орқасида почта идорасида ишлашга мажбур бўлади. Унинг кўриниши соғлом ва тетик, чиройлик, оппоқ бакени, гўзал хулқи ва жаранглаган ёқимли овози бор. У раҳмдил ва зийрак, лекин тажанг. Агар почтага келганлардан биронтаси норози бўлса, кўнмаса ёки муҳокама қила бошласа Михаил Аверьянич бўрилиб, титраб-қақшаб, товушининг борича «Бас қил!» деб қичқиради. Шунинг учун ҳам аллақачонлардан бери почта бўлими киши боришга кўрқадиган идора деб ном чиқарган. У Андрей Ефимични маълумотли ва олижаноб бўлгани учун севади ҳамда ҳурмат қилади, бошқа фуқароларга эса жуда юқоридан қўли остидаги одамлардек қарайди.

— Мана мен ҳам келдим! — дейди у, Андрей Ефимичнинг олдига кираркан. — Салом азизим! Жонингизга ҳам теккандирман, а?

— Аксинча, жуда хурсандман, — дейди доктор. — Сиз келсангиз, доим хурсанд бўламан.

Дўстлар кабинетда диванга ўтиришади ва бир қанча вақт жим қолишиб, папирос чекишади.

— Дарьюшка, бизга пиво бўлса эди! — дейди Андрей Ефимич.

Биринчи бутилкани ҳам жим ўтириб: доктор — хаёлга ботиб, Михаил Аверьянич эса, худди кўнглида айтадиган қизиқ гапи бор одамдай хушнудлик билан, ичишади. Суҳбатни ҳамиша доктор бошлайди.

— Қандай ачинарлик ҳол, — дейди у бошини қимирлатиб, шошмасдан секингина,

хамсухбатининг кўзларига қарамай. У ҳеч қачон бировнинг кўзига қарамайди, — жуда-жуда ачинарли ҳол, ҳурматли Михаил Аверьянич бизнинг шаҳаримизда ақл юргизадиган, қизиқарли суҳбатни севадиган ва шунга қобилиятли одамлар йўқ. Бу бизлар учун ғоят катта маҳрумият. Ҳатто зиёлилар ҳам разилликдан устун туролмайдилар; улардаги тушунча, сиз ишонишингиз мумкинки, паст табақа одамлар тушунчасидал юқори эмас.

— Ҳақ гап. Тўғри айтасиз.

— Ўзингизга маълумки, — деб давом этади доктор секингина, салмоқлаб, — дунёда инсон ақлининг юксак маънавий намояндаларидан бошқа ҳаммаси арзимас, қизиғи йўқ нарсалар. Ақл — инсон билан ҳайвон ўртасига қатъий чегара қўяди ҳамда инсонни илоҳийлигига ишора қилади ва унга аслида бўлмаган бир қадар абадийлик бахш этади. Бундан чиқди, ҳузур-ҳаловат берадиган, ягона манба ақл экан. Модомики, атрофимизда ақлни кўрмас ва эшитмас эканмиз, — демак, биз ҳузур-ҳаловатдан маҳруммиз. Тўғри, бизда китоблар бор, лекин китоб жонли суҳбат ва алоқанинг ўрнини босолмайди. Агар рухсат этсангиз, унча мувофиқ ўхшатиш бўлмаса ҳам, шундай дейиш мумкин: китоблар нота-ю, суҳбат — ашула.

— Ҳақ гап.

Жим қолишади. Ошхонадан Дарьюшка чиқади, эшик олдига келади-да, сиймосида ҳеч қандай маъно акс этмаган ҳолда, муштини юзига тираб қулоқ солади.

— Оҳ! — деб чуқур нафас олади Михаил Аверьянич. — Ҳозиргиларда ақл бор дейсизми! Сўнгра у қадим замонда одамлар қандай яхши, қизиқ ва шодиёна ҳаёт кечирганини, Россияда ақлли зиёлилар бўлганини, уларнинг номус ва дўстлик тушунчасини қанчалик юксак даражага кўтарганларини сўзлаб беради. Векселсиз қарз беришар эди ва муҳтожликда қолган ўртоққа ёрдам қўли чўзмаслик айб ҳисобланар эди. Қандай ҳарбий сафарлар, ҳодисалар, тўқинишлар, қандай ўртоқлар, қандай хотинлар бўларди! Кавказ-чи — нақадар ажойиб ўлка! Батальон командирининг хотини-чи, аломат хотин эди, кечкурунлари офицерча кийиниб олиб, отга миниб, ёлғиз ўзи тоққа чиқиб кетар эди. Унинг қишлоқда қандайдир бир князь билан ишқ-муҳаббат можаролари бор дейишарди.

— Вой худо, — дейди Дарьюшка чуқур нафас олиб.

— Ишчиларимизни айгинг! Еган овқатларимизни айтинг! Қандай жасур либераллар эдик! Андрей Ефимич қулоқ солади-ю, эшитмайди; пивони хўплаб қўйиб, алланима тўғрисида ўйлайди.

— Ақлли одамлар ва уларнинг суҳбати тез-тез тушимга кириб туради, — дейди у тўсатдан Михаил Аверьяничнинг сўзини бўлиб. — Отам мени хўп ўқитди-ю, лекин олтмишинчи йиллардаги оқим таъсири остида доктор бўлишликка мажбур қилди. Агар ўша вақтларда унинг сўзига қулоқ солмаганимда, ҳозир фикр ўчоғининг худди марказида бўлардим, деб ўйлайман. Эҳтимол бирон факультетнинг аъзоси бўлар эдим. Албатта, ақл ҳам абадий эмас, ўткинчику, лекин сиз менинг нима учун унга мойиллигимни биласиз. Ҳаёт — аламли бир дом. Фикрловчи инсон улғайиб, ақли камолга етганда, беихтиёр ўзини қутулишнинг иложи бўлмаган бир домга илингандай ҳис қилади. Ҳақиқатан, унинг ихтиёридан ташқари, қандайдир тасодифлар орқасида йўқдан бор бўлиб, оламга келади... Нега? У нега мавжудлигининг маъносини ва мақсадини билишни истайди — унга айтилмайди, ёки ақл бовар қилмайдиган сўзларни айтишади; тақиллатади, — унга эшик очмайдилар; ўлим ҳам унинг ихтиёридан ташқари, келади. Мана, турмадаги кишилар, умумий бахтсизлик туфайли кишилар бир жойга тўпланганларидан анча енгил тортгандай бўладилар, ҳаётда ҳам анализ ва умумий хулоса чиқаришга мойил одамлар бир ерга йиғилишиб, эркин ва шарафли ғояларини ўртоқлашиш билан вақт ўтказганларида ҳалиги дом сезилмайди. Бу жиҳатдан ақл ҳеч қиёсиз ҳузур-ҳаловатдир...

— Ҳақ гап.

Андрей Ефимич ҳамсухбатининг кўзларига қарамай аста ва тўхтаб-тўхтаб ақлли одамлар ва уларнинг суҳбати ҳақида сўзлайди. Михаил Аверьянич бўлса диққат билан қулоқ солади ва униг фикрига қўшилиб, «ҳақ гап» деб ўтиради.

— Сиз руҳнинг абадийлигига ишонасизми? — дейди тўсатдан почта мудир.

— Йўқ, ҳурматли Михаил Аверьянич, ишонмайман ва ишонишимга асос ҳам йўқ.

— Тўғрисини айтсам, мен ҳам шубҳа қиламан. Ундай десам, мен сира ўлмайдиганга ўхшайман. Ўзимга ўзим, ҳой чол, ўлим яқин! — десам, кўнглимда қандайдир, бошқа бир овоз, ишонма, ўлмайсан!.. дейди.

Соат тўққиздан ўтгач Михаил Аверьянич кетади. Даҳлизда пўстинини кия туриб, чуқур нафас олиб:

— Буни қаранг, тақдир бизларни қандай қоронғи бурчакка келтириб, ташлади! Ҳаммасидан ҳам кишига алам қиладигани шуки, ҳали шу ерда ўламиз ҳам. Оҳ!.. — дейди.

VII

Дўстини жўнатгач, Андрей Ефимич стол ёнига ўтиради, яна ўқишга киришади. Кечқурунги ва ундан кейин тунги сукунатни тиқ этган товуш бузмайди. Вақт ҳам доктор билан бирга китоб устида тўхтаб, қотиб қолгандай, шу китобдан, яшил қалпоқли лампадан ўзга ҳеч нарса йўқдек туйилади. Инсон ақлийнинг ҳаракатини кўриб меҳри товлангани ва завқ қилганидан докторнинг кўпол ва беўхшов юзларида аста-аста табассум пайдо бўлади. Оҳ! Нечун инсон абадий яшамайди? — деб ўйлайди у. — Миянинг марказлари, миянинг эгри-бугри бурмачалари нечун, кўриш қуввати, сўзлаш қобиляти, кўнгил, даҳо нечун? Модомики буларнинг ҳаммаси тупроққа айланишга ва ниҳоят, ер куррасининг қобиғи билан бирликда совунишга, сўнг миллион йиллар давомида маъносиз, мақсадсиз бир тарзда қуёш атрофида айланишга маҳкум экан, у ҳолда ҳамон совуниб, ундан кейин ер билан бирга айланиб юриш учун инсонни буюк ва деярли илоҳий ақли билан йўқдан бор қилишнинг, сўнг уни масхара қилгандек, лойга айлантиришнинг мутлақо кераги йўқ эди.

Модда алмашиши! Бу сохта абадийлик билан ўз-ўзини овутиш қандай кўрқоқлик! Табиатда рўй бераётган ғайри шуурий жараёнлар инсон қиладиган аҳмоқчиликлардан қам тубан, чунки аҳмоқчиликда оз бўлса ҳам тушунча ва ирода бор, бу жараёнларда-чи, мутлақо ҳеч нарса йўқ. Фақат ўз фазилатини билишдан кўра ўлим олдида кўрқиш ҳисси кўпроқ бўлган кўрқоқлар: менинг жасадим вақти билан кўкатда, тошда, бақада... қайтадан яшайди деб ўзини юпатади. Ўзининг абадийлигини модда алмашишида кўришлик худди қиммат баҳо скрипка синиб, ишдан чиққанда, қутисининг энди истиқболи баланд бўлади депишликдай, бўлмағур ғалати гап.

Соат жом чалганда Андрей Ефимич бир оз ўйлаш учун креслога суяниб, кўзларини юмади. Китобдан ўқилган яхши фикрлар таъсири остида беихтиёр ўзининг ўтмишига ва ҳозирги ҳаётига назар ташлайди. Ўтмиши жирканч, яхшиси уни эсламаслик. Ҳозиргиси ҳам ўшанинг ўзи. У яхши биладики, унинг фикри сўнган ер курраси билан бирга қуёш атрофида айланаётганда, докторнинг уйи билан ёнма-ён катта корпусда, одамлар дарддан ва жисмоний ифлосликдан сиқилиб, зорланиб ётишади: балки биров ухламай ҳашаротлар билан курашаётгандир, бировга сарамас касали юқа бошлагандир ё бўлмаса қаттиқ боғланган яранинг оғриғига чидолмай оҳ-воҳ қиладигандир; балки касаллар, касалларга қаровчи аёллар билан карта ўйнаб ароқ ичишаётгандир. Ҳисобот йилида ўн икки минг киши алданган эди; касалхонанинг бутун иши бундан йигирма йил олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам ўшандай, ўғрилиқ, разиллик, иғаогарлик, куда-андачилик, очиқ муттаҳамлик асосига қурилган, касалхона ҳали ҳам бузук ахлоқли ва яшовчиларнинг соғлиғи учун ғоят зарарли бир жой. У темир панжара ўрнатилган 6-номерли палатадаги касалларни Никита дўппослашини ва Моисейканинг ҳар кун шаҳарга бориб гадойлик қилишини яхши билади. Иккинчи томондан, сўнгги йигирма беш йил ичида табобат илмида катта ўзгариш бўлганини у жуда яхши билади. У олий мактабда ўқиб юрган чоғларида тиббий илм ҳам тез кундаёқ алхимия ва метафизиканинг кунига учрайди деб ўйлар эди, энди кечалари китоб ўқир экан, табобат унинг кўнглини ийдиради ва ҳайрон қолдиради, ҳатто завқини келтиради. Ҳақиқатан, қандай кутилмаган порлоқ ҳодиса, қандай революция! Антисептика ёрдами билан ҳатто буюк Пирогов умид ҳам этолмаган операциялар қилинаётир. Оддий земство докторлари тизза бўғимини кесишга журъат қилишади, кўр ичак касали операциясидан, юз кишидан биттасигина ўлади, тош келиш касалини тузатиш шунчалик оддий гап бўлиб қолганки, у ҳақда ҳатто ёзилмайди. Захм таги-туғи билан даволанмоқда. Наслдан ўтиш назарияси, гипнотизм, Пастер ва Кохларнинг кашфиётлари, соғлиқни сақлаш ва ҳисобот олиб борилиши, бизнинг рус земство табобати-чи? Психиатрия ва унинг касалларни ҳозиргача гуруҳларга бўлиши касални аниқлаш усуллари ҳамда даволаши — аввалгига нисбатан бутун бошлиқ Эльборус-а. Ҳозир жинниларнинг бошига совуқ сув қуйилмайди ва махсус кўйлақлар ҳам кийгизилмайди; уларни туппа-тузук шароитда тутишади, ҳатто газеталарнинг хабар беришига қараганда уларга томошалар ва базмлар қилиб беришармиш. Андрей Ефимич

биладики, ҳозирги нуқтаи назарлар ва талабларга қараганда б-номерли палата сингари қабих жой фақат темир йўлдан икки юз чақирим нарида, шаҳар бошлиғи ва бутун катталаридан тортиб докторни авлиё биладиган, оғизларига эритилган қўрғошин қўйиб юборганда ҳам унга ҳеч танқидсиз ишониш керак дейдиган — чаласавод мешчанлардан иборат ерда бўлмаса, бошқа жойда-чи, одамлар ва газеталар аллақачон бу кичкина Бастилиянинг титиғини чиқариб юборган бўларди.

«Хўш нима бўлди? — деб ўзига савол беради Андрей Ефимич кўзларини очиб. — Шулардан нима чиқди? Антисептикаю, Кох, Пастерлар дейлик, ишнинг асли ҳеч ўзгаргани йўқ. Ўша касаллик, ўша ўлим, ҳаммаси эски ҳолича турибди. Жинниларга базмлар ва томошалар қўйиб беришгани билан озод қилиб юборишмабди-ку. Демак, ҳаммаси оворагарчилик ва бўлмағур гап. Венанинг энг яхши касалхонаси билан менинг касалхонам орасида аслида ҳеч қандай фарқ йўқ».

Лекин ачиниш ва ҳасадга ўхшаш бир ҳис унинг бепарво бўлишига йўл қўймайди. Бу чарчаганликдан бўлса керак деб ўйлайди. Боши оғирлашиб китоб сари эгилади, юмшоқ бўлсин деб юзини қўлларига қўяди ва ўйлайди:

«Мен зарарли ишга хизмат қилмақдаман ва ўзим алдаётган одамлардан ойлик олмоқдаман, мен виждонсизман. Лекин менинг ўзимни олинса, ҳеч гап эмас, фақат зарур бўлган ижтимоий ёвузликнинг бир бўлакчасиман: уезд бошлиқларининг ҳаммаси зарарли кишилар, бекорга ойлик олишади... Демак ҳалол меҳнат қилмаганим учун мен эмас, давр айбли... Бундан икки юз йил кейин туғилганимда бошқа одам бўлар эдим».

Соат ўнга жом урганда, у чироқни ўчиради ва ётоғига киради, унинг ухлагиси келмайди.

VIII

Бундан икки йилча олдин земствонинг саҳийлиги тутиб кетди ва земствонинг ўз касалхонаси очилгунча шаҳар касалхонасида медицина ходимлари кўпайтирилсин деб қарор чиқариб, ёрдам тарзида йилига уч юз сўмдан пул тайин қилди ҳамда Андрей Ефемичга ёрдамчи қилиб уезд доктори Евгений Федорич Хоботов чақиртирилди. У ҳали жуда ёш йигит — ўттизга ҳам бормаган, — баланд бўйли, қора тўридан келган, яноқлари чиққан ва кўзлари кичик; эҳтимол ота-боболари бошқа халқдан бўлса. У шаҳарга бир тийин пулсиз, кичкинагина чемодан кўтариб, ёш ва хунук жувон билан бирга келди, уни хизматчим деб юради. Хотиннинг қўлида эмизукли боласи ҳам бор. Евгений Федорич козерекли фуражка, қўнжи узун эгик кийиб юрар, қишда бўлса, қисқа пахталик киярди. У Фельдшер Сергей Сергеич ва хазиначи билан иноқ бўлиб кетди. Бошқа мансабдорларни оқсуяклар деб, негадир улардан ўзини тортиб юради. Унинг бутун бошлиқ уйида фақат битта — «Вена касалхонасининг 1881 йилги янги рецептлари» деган китоби бор. Касал кўргани борганида ҳаммиша ўша китобни ола боради. Кечқурунлар клубда биллиард ўйнайди, картани бўлса ёқтирмайди. Сўз орасига «ғалва», «сиркали мантифолия», «ваҳима қилма» сингари гапларни қистиришни жуда яхши кўради.

У ҳафтада икки марта касалхонага боради, палатадаги касалларни қарайди, унча-мунча касал ҳам қабул қилади. Антисептика ва қон сўргич банкаларнинг бутунлай йўқлиги жуда ҳам феълини айнитади-ю, лекин Андрей Ефимични таҳқирлаш бўлиб тушишидан кўрқиб, янги тартиб киргизмайди. Ўзининг ҳамкасби Андрей Ефимични кекса фирибгар ҳисоблайди, жуда дунёси кўп бўлса керак деб ўйлайди ва унга ҳасади келиб юради. Жон деб унинг ўрнига ўтирар эди-да.

IX

Баҳор кунларидан бирида, кечқурун, март ойининг охирларида, ердан ҳор кетиб касалхона боғида майналар сайраган чоқда, доктор дўсти почта мудирини дарвозагача кузатиб қўйгани чиқди. Гадойлик қилиб келаётган жуҳуд Моисейка худди шу пайтда ҳовлига кириб келди. У бошьяланг, сарпойчан оёғининг учига калиш илган, қўлида садақалар солинган тўрваси бор эди.

— Бир тийин бер! — деди у докторга, совуқдан титраган ҳолда кулумсираб.

Йўқ дейишга одатланмаган Андрей Ефимич ўн тийин берди.

«Бу яхши эмас, — деди доктор унинг тўпиқлари қизариб кетган ориқ оёғига қараб, — лойгарчилик».

Ачинишга ҳам, жирканишга ҳам ўхшаш бир ҳис ўйғонди-да, Андрей Ефимич дам унинг тепакал бошига, дам тўпикларига қараганича яҳудийнинг орқасидан палатага кирди. Доктор кириши билан чурук-чориқ устида ётган Никита ирғиб туриб, қоматини ростлади.

— Салом, Никита, — деди Андрей Ефимич мулойимлик билан. — Бир илож қилиб шу яҳудийга этик-петик берилса эди, бўлмаса — шамоллаб қолар.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари. Нозирга айтаман.

— Шундай қилгин. Менинг номимдан сўрагин. Мени айтди дегин.

Даҳлиздан палатага кирадиган эшик очиқ эди. Иван Дмитрич кроватда ётган жойда, ёнбошлади ва ҳаяжон ичида бегона товушга қулоқ солди, бирдан докторни таниб қолди. Ғазабига чидолмай бор вужуди ларзага келди, ирғиб турди ва қип-қизариб, тутоққанича кўзлари олайган ҳолда югуриб палатанинг ўртасига келди.

— Доктор келди! — деб қичқирди ва қаҳ-қаҳ уриб кулди. — Ниҳоят! Афандилар, табриклайман, доктор бизларни келиб кўришни лойиқ топибди! Лаънати газанда! — деди чинқириб, палатадагилар ҳеч қачон кўрмаган ғзаб ичида ер тепиб. — Ўлдириш керак бу газандани! Йўқ, ўлдириш камлик қилади! Ҳожатхонага чўктириб юбориш керак!

Бу сўзларни эшитган Андрей Ефимич даҳлиздан палатага қаради ва мулойимлик билан: — Нима учун? — деди.

— Нима учун, — деб қичқирди Иван Дмитрич, титраб халатига ўралганича ўдағайлаб ва хезланиб унга яқин борди. — Нима учун? Ўғри! — деди нафрат билан лабларини худди тупурмоқчи бўлгандай қилиб. — Муттаҳам! Жаллод!

— Тинчланинг, — деди Андрей Ефимич, айби бор одамдек кулумсираб. — Ишонинг, мен ҳеч қачон ҳеч нарса ўғирлаган эмасман, бошқа жиҳатларни бўлса, жуда ошириб юбордингиз дейман. Мендан қаттиқ хафа бўлганга ўхшайсиз. Сиздан ўтиниб сўрайман, тинчланинг, иложи бўлса қизишмасдан айтинг, нега мендан хафасиз?

— Нима учун мени бу ерда тутиб ўтирибсиз?

— Касаллигингиз учун.

— Ҳа, касалман. Лекин ўнлаб, юзлаб жиннилар озодликда юришибди-ку, ахир, чунки жаноблари нодонликлари орқасида уларни соғлардан айиролмайдилар. Нега энди мен ва мана бу шўрликларгина ҳамма учун бу ерда ўтиришимиз керак? Сиз, фельдшер, нозир ва касалхона ходимидан деб юрган аблаҳларнинг ҳаммаси ахлоқ жиҳатидан бизларнинг ҳар биримиздан қиёс қилиб бўлмас даражада тубансиз, нега биз ўтирамыз-у, сизлар ўтирмайсиз? Қани мантиқ?

— Бу ерда гап ахлоқ ёки мантиқда эмас. Ҳаммаси тасодифга боғлиқ. Ким ўтирғизилган бўлса ўша ўтирибди, ким ўтирғизилмаган бўлса, юрибди, мана шу менинг докторлигим ва сизнинг руҳий ҳасталигингизда ахлоқ ҳам, мантиқ ҳам йўқ, фақат тасодиф холос...

— Бундай бемаъни гапларга тушунмайман... — деди тўнғиллаб Иван Дмитрич ва кроватга ўтирди.

Никита докторнинг ёнида тинтишдан уялиб ўз ҳолига қўйган Моисейка ўрнига бурда нонлар, данаклар, қоғозларни ёйди ва ҳали ҳам совуқдан титраган ҳолда тез-тез чўзиқ оҳанг билан яҳудий тилида нималарнидир сўзлай бошлади. Эҳтимол, ўзича дўкон очдим деб ўйлагандир.

— Мени бўшатиб юборинг, — деди Иван Дмитрич, унинг товуши қалтираб кетди.

— Иложи йўқ.

— Хўш, нима учун? Нега?

— Чунки бу менинг ихтиёримда эмас. Ўйлаб кўринг, бўшатиб юборишимнинг сизга нима фойдаси бор? Боринг. Ё полиций, ё шаҳар аҳлидан биронтаси сизни ушлаб яна шу ерга олиб келади.

— Ҳа, ҳа, бу тўғри гап... — деди Иван Дмитрич ва пешонасини ишқади. — Бу даҳшатли! Энди мен нима қилай ахир? Нима?

Иван Дмитричнинг товуши, унинг юз буриштиришлари, идрок акс этиб турган чехраси Андрей Ефимичга ёқиб қолди. Уни эркалатгуси, юпатгуси келди. Иван Дмитричнинг ёнига, кроватига ўтирди, бир оз ўйлаб туриб:

— Сиз нима қилай деяпсиз? — деди. — Сиз учун яхшиси — бу ердан қочиш. Лекин, афсуски, фойдаси йўқ. Тутиб олишади. Қачонки жамият руҳий касаллардан, жиноятчилардан ва умуман бирга бўлиш ўнғайсиз деб ҳисобланадиган одамлардан ўзини четга тортса, унга чора йўқ. Энди сизга битта йўл: шу ерда туришим зарур, деб ўзингизга тасалли берасиз.

— Бу ерда туришимнинг ҳеч кимга кераги йўқ-ку.

— Модомики турма, жиннихона деган жойлар бор экан, ахир кимдир ўтириши керак-да. Сиз бўлмасангиз — мен бўлмасам — яна биров. Шошманг, бир замонлар келиб турма, жиннихона деган нарсалар йўқ бўлиб кетади, ўшанда деразалардаги темир панжаралар ҳам, бу чопонлар ҳам бўлмайди. Албатта, эртами-кечми шундай вақт келади.

Иван Дмитрич истехзо билан жилмайди.

— Ҳазиллашяпсиз, — деди у кўзларини қисиб. — Сиз сингари ва ёрдамчингиз Никита сингари жанобларнинг келажак замон билан мутлақо иши йўқ, лекин хотирингиз жам бўлсин, муҳтарам афандим, яхши замонлар албатта келади! Майли, менинг оғзимдан ярамас сўзлар чиқаётгандир, кула қолинг, лекин янги ҳаёт тонги отади, ҳақиқат юзага чиқади ва бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади! Мен кўролмаيمان, ўлиб кетаман, лекин кимларнингдир эвара, чевараси кўради. Жони-дилим билан уларни табриклайман, шодланаман, улар учун шодланаман! Олға! Худо ёр бўлсин, дўстлар!

Иван Дмитрич кўзларида аланга чақнаб ўрнидан турди ва кўлларини дераза томон чўзганича товушида ҳаяжон акс этдириб давом этди:

— Мана шу панжаралар орқасидан туриб фотиҳа бераман! Яшасин ҳақиқат! Шодланаман!

— Мен шодлангудек бир сабаб кўраёганим йўқ, — деди Андрей Ефимич, гарчи Иван Дмитричнинг ҳаракатлари унга артистларга ўхшаб кўринган бўлса ҳам жуда ёқади. — Турма ва жиннихоналар йўқолади, тўғри, сиз айтганингиздек ҳақиқат ҳам юзага чиқади-ю, лекин нарсаларнинг асли ўзгармайдида, табиат қонунлари шу ҳолича қолаверади. Ўшанда ҳам одамлар касал бўлади, қарийди, ҳозиргига ўхшаб ўлаверади. Ҳаётингизни ҳар қандай порлоқ ёғду ёритмасин, ахир бир кун сизни тобутга солиб, оғзини михлаб, чуқурга ташлайдилар.

— Абадийлик-чи?

— Бе, қўйсангизчи!

— Сиз ишонмайсиз-ку, майли, мен ишонаман. Ё Достоевскийда ё Вольтерда, кимдир биттаси: агар худо бўлмаганида уни одамларнинг ўзи ўйлаб чиқарар эди, дейди. Агар абадийлик йўқ бўлса эртами-кечми инсоннинг буюк ақли уни ўйлаб топади, мен шунга қаттиқ ишонаман.

— Маъқул гап, — деди Андрей Ефимич, кайфи чоғ бўлганидан кулумсираб. — Сизнинг ишонганингиз яхши. Бундай ишончи бўлган одам девор орасига шуваб ташлаганда ҳам яшаши мумкин. Сиз бирон ерда билим олган эдингизми?

— Ҳа, мен олий мактабда ўқир эдим, лекин тамомлаган эмасман.

— Сиа фикр қиладиган чуқур мулоҳазалик одамсиз. Ҳар қандай шароитда яшасангиз ҳам ўзингизни юпата оласиз. Ҳаётни яхши англашга интиладиган чуқур ва озод фикр ҳамда дунёнинг бўлмағур икир-чикирига бутунлай нафрат билан қарашлик — мана шу икки неъматдирки, инсон бундан буюк нарсани кўрган эмас. Гарчи сиз уч қават темир панжара ичида пинҳон бўлсангиз ҳам унга эриша оласиз. Диоген бочкада яшаган, шунда ҳам ер юзидаги ҳамма подшолардан бахтли бўлган.

— Диогенингиз аҳмоқ эди, — деди Иван Дмитрич қайғули оҳанг билан. — Нега менга Диоген, яна қандайдир ҳаётни яхши англашлар ҳақида сўзлаяпсиз? — деди у тўсатдан энсаси қотиб ва ирғиб турди. — Мен ҳаётни севаман, эҳтирос билан севаман! Мени биров таъқиб қилаётир деган дардга мубталоман, мудом қаттиқ қийнайдиган кўрқув чангалидаман. Лекин шундай дақиқалар ҳам бўладики, ҳаётга ташна бўламан, яна шунда жинни бўлиб қолишдан кўрқаман. Жуда яшагим келади, жуда!

У ҳаяжон ичида бир йўл палатанинг у бошига бориб келди-да, товушини пасайтириб:

— Хаёл сурганимда кўзимга алланималар кўринади. Олдимга қандайдир одамлар келади, қулоғимга чолғу овозлари эшитилади, назаримда қандайдир ўрмонларда, денгиз бўйларида юргандек сезаман ва ҳаётнинг икир-чикирлари, ҳаракатлари билан жуда банд бўлгим келади... Айтиб берингчи, қани, у ёқда қандай янгиликлар бор?.. — деб сўради Иван Дмитрич. — Нима гаплар?

— Сиз шаҳар тўғрисида сўраётирсизми? Ё умуманми?

— Майли, аввал шаҳар тўғрисида сўзлаб беринг, сўнг умуман.

— Нима бўларди? Шаҳарда киши бениҳоят зерикади... бир оғиз сўз қотгудай, ё сўзга кулоқ солгудай одам йўқ. Янги келган одамлар ҳам йўқ. Айтмоқчи, яқинда Хоботов деган ёш

доктор келди.

— У мен борлигимда келган эди. Қалай, битта аблахдир-да?

— Ҳа, маданиятсиз одам. Биласизми, шуниси қизиқки... Умуман қараб турсангиз, пойтахтамизда ақл-идроқда турғунлик йўқ, ҳаракат бор, — демак, у ерда ҳақиқий одамлар ҳам бўлиши керак, лекин негадир бу ерга ҳар гал шундай одамларни юборишадики, кўрмасам дейсан киши. Бахтсиз шаҳар!

— Тўғри, бахтсиз шаҳар! — деб чуқур нафас олди Иван Дмитрич ва кулиб юборди. — Умуман-чи? Газета, журналларда нималар ёзилапти?

Палата қоронғилашиб қолган эди. Доктор ўрнидан туриб чет элларда ва Россияда нималар ёзаётганлари, ҳозир қандай фикрий оқимлар борлигини сўзлай бошлади. Иван Дмитрич ғоят диққат билан тинглаб, саволлар бераётганди, лекин тўсатдан бир мудҳиш иш ёдига тушгандай бошини ушлади ва докторга орқасини ўгириб ётиб олди.

— Нима бўлди сизга? — деди Андрей Ефимич.

— Энди сиз мендан бирон оғиз ҳам сўз эшитмайсиз! — деди Иван Дмитрич кўрслик қилиб. — Қўйинг мени?

— Сабаб?

— Айтдим-ку; қўйинг! Мунча энди?

Андрей Ефимич кифтларини учирди, уҳ тортиб, чиқиб кетди. Даҳлиздан ўтаркан:

— Шу ер бир тозалансайди, Никита... Жуда сасиб кетибди! — деди.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари.

«Қандай ёқимли йигит! — деб ўйлади Андрей Ефимич уйига кела туриб. — Шу ерда турганимдан буён гап-сўзга тушунадиган одамни учратганим шу бўлса керак. У муҳокама қила олади ва зарур нарсаларга қизиқади».

Китоб ўқийётганда ва ётар вақтида ҳам Иван Дмитрич ҳақида ўйлади, эртасига эрталаб уйғониб, кеча ақлли ва ажойиб йигит билан танишгани ёдига тушди, иложини топса унинг ёнига яна бир кириб чиқишга жазм қилди.

Х

Иван Дмитрич худди кечагидек вазиятда, бошини қўллари орасига олиб, оёқларини ғужанак қилиб ётганди. Юзи кўринмас эди.

— Салом дўстим, — деди Андрей Ефимич. — Ухлаётганингиз йўқми?

— Аввало мен сизнинг дўстингиз эмасман, — деди Иван Дмитрич ёстиққа юзини босиб ётганича, — иккинчидан беҳуда уринаётирсиз: мендан бирон оғиз ҳам сўз эшитолмайсиз.

— Қизиқ... — деди Андрей Ефимич хижолат тортиб. — Кеча бир яхши, тотувлик билан сўзлашаётган эдик, лекин нимагадир тўсатдан хафа бўлдингиз ва суҳбатни тўхтатиб қўйдингиз... Эҳтимол, оғзимдан бирон ношоён сўз чиқдимми, ё бўлмаса, сизнинг ақидангизга тўғри келмайдиган фикрни айтиб қўйдимми...

— Шунақа денг, ишондим қўйдим-да, а, сизга? — деди Иван Дмитрич бошини кўтариб, ҳаяжон ичида истехзо билан докторга қараб; унинг кўзлари қизарган эди. — Жосусликни, сир олишни бошқа жойга бориб қилинг, бу ерда кетмайди. Нима учун келганингизни кечаёқ билган эдим.

— Қизиқ хаёл! — деди доктор жилмайиб, — демак сизнинг билишингизча мен жосус эканман-да?

— Ҳа бўлмаса-чи... мен унинг қўлига синаш учун топширилганимдан кейин докторми — жосусми — барибир.

— Э-ҳа, ҳали ҳақиқатан афв этингиз... Тентак экансиз-ку!

Доктор унинг кровати ёнидаги курсичага ўтирди-да, уни айбсителиб бош чайқади.

— Хўп, айтайлик, сиз ҳақли бўлинг, — деди у, — айтайлик, мен мунофиқлик қилиб сизни сўздан тутиб полицияга бермоқчиман. Сизни қамоққа олишсин, сўнг суд ҳам қилишсин. Хўш, ўша судда ва турмада сизга шу ердагидан ёмон бўладими? Агар бошқа шаҳарга, ҳатто сургунга юборсалар шу ҳужрада ўтиришингиздан ёмонми? Менимча, ёмон эмас... Демак, нимадан қўрқасиз?

Афтидан, бу сўзлар Иван Дмитричга таъсир қилди шекилли, секин туриб ўтирди.

Соат кечки беш эди, — бу Андрей Ефимич одати бўйича ўз уйида хонадан хонага ўтиб юрадиган ва Дарьюшка ундан, пиво ичадиган вақтингиз бўлмадимми, деб сўрайдиган кез эди.

Эшикда ҳаво соф, сокин эди.

— Мен овқатдан сўнг айланиб келиш учун чиққан эдам, ҳузурингизга киргим келди, — деди доктор. — Баҳор бўлиб қолди.

— Ҳозир қайси ой? Мартми? — деб сўради Иван Дмитрич.

— Ҳа, мартнинг охири.

— Ҳовли лойдир?

— Йўқ, унча лой эмас. Боғ йўллари селгиб қолган.

— Энди аравага тушиб бирон ерга, шаҳардан ташқарига чиқсам, — деди Иван Дмитрич, қизарган кўзларини уйқудан турган одамдай ишқаб, — сўнг уйим, иссиққина, саранжом-саришта кабинетимга қайтиб келиб... кейин тузукроқ докторга бош оғриқни даволатсам... кўпдан бери инсонларча яшаганим йўқ. Бу ер жуда ёмон! Чидаб бўлмаслик даражада ёмон! Кечаги васвасадан кейин чарчаган, ланж ва анча хафсаласизлик билан сўзлар эди.

Бармоқлари титрар ва юзидан бошининг қаттиқ оғриётгани билиниб турарди.

— Иссиққина, саранжом-саришта кабинет билан шу палатанинг ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, — деди Андрей Ефимич. — Кишининг ҳузур-ҳаловати ташқи шароитда эмас, унинг ўзида бўлади.

— Яъни?

— Оддий одамлар роҳатни ёки азобни ташқи шароитдан, масалан, аравадан, кабинетдан, фикр этувчи киши эса ўзидан кутади.

— Боринг, бу фалсафани Грецияда тарғиб қилинг, у ер иссиқ ва померанс ҳидига тўла, бу ернинг бод-ҳавоси тўғри келмайди. Ким билан Диоген ҳақида сўзлашган эдим? Сиз билан бўлса керак?

— Ҳа, кеча мен билан.

— Диоген кабинет ва иссиқ уйга муҳтож бўлган эмас; у ерда буларсиз ҳам иссиқ. Бочкага туш-да, апельсин ва зайтун меваси еб ётавер. Агар Россияда туришга тўғри келганда борми, декабрда эмас, май ойида ҳам уй талаб бўлиб қоларди-ку. Совуқ бундоқ ҳам асар қилсинки...

— Йўқ. Совуқни ва умуман барча оғриқларни ҳам сезмаслик мумкин. Марк Аврелий: «оғриқ — одамнинг оғриқ ҳақидаги тушунчаси, иродангни кучайтириб, мана шу тушунчани ўзгартир, орқага ташла, нолишни тўхтат, оғриқ йўқолади» дейди. Ҳақ гап. Донишманд ёки умуман фикр қилувчи мулоҳазали одам, фақат азобдан нафратланиши билан бошқалардан фарқ қилади; у доим мамнун ва ҳеч нарсага таажжубланмайди.

— Демак, мен азоб чекканим, норозилик билдирганим ва инсон разиллигига таажжубланганим учун аҳмоқ эканман-да.

— Бу гапларингиз ортиқча. Агар сиз дурустроқ ўйлаб кўрсангиз, бизларни таҳликага соладиган сиртқи нарсаларнинг қанчалик арзимасдигини англаб оласиз. Ҳаётни англаб олишга интилиш керак, — ҳамма бахт — ана ўшанда.

— Англаш... — деб юзларини буруштирди Иван Дмитрич. — Сиртқи, ички... — Кечиринг, мен бунини тушунолмайман. Фақат шуни биламанки, — деди у ўриидан тураркан, ғазаб билан докторга қараб, — шуни биламанки, худо мени иссиқ қон ва асаблардан яратган, шундай! Органик тўқима агар яшашга қобилиятли бўлса, сиртдан бўладиган ҳар бир таъсирга эътибор бериши керак. Мен эътибор қиламан! Оғриққа — додлаш ва йиғлаш билан, разилликка — нафрат, қабихликка — ғазабланиш билан жавоб қиламан. Менимча, ҳаёт деб асли ўзи мана шуларни айтилса керак. Организм нақадар тараққий топмаган бўлса, шу қадар сезгирлиги оз ва ташқи таъсирга шунчалик сушт жавоб қилади, қанчалик тараққийлашган бўлса, шунчалик сезгир бўлиб, воқиликка тез ва ғайрат билан эътибор қилади. Шуни ҳам билмай бўладими? Доктор-ку, шунақанги оддий нарсаларни билмайди! Азоб чекишга нафрат билан қарамаслик учун, доим мамнун бўлишлик учун, ҳеч нарсага ҳайрон қолмаслик учун мана шундай ҳолга тушмоқ керак, — деди Иван Дмитрич, вужудини ёғ босиб, семириб кетган мужикни кўрсатиб, — ёки киши ўзини азоб билан шундай пишитиши керакки, ҳар қандай сезиш қобилияти, яъни бошқача қилиб айтганда, яшамай қўйшни керак. Кечиринг, мен на мутафаккирман, на файласуф, — деб давом этди Иван Дмитрич туюқиб, — ва бу тўғрида ҳеч нарса тушунмайман. Фикр юритгудай ҳолим йўқ.

— Аксинча, фикр юритишингиз жуда соз.

— Сиз кулгили равишда тақлид қилаётган стоиклар анча дуруст одамлар эди, лекин

уларнинг таълимоти бундан икки минг йил олдин бир жойда қотиб қолди, бир қадам ҳам олдинга силжигани йўқ ва силжимаиди, чунки ҳаётга татбиқ қилиб бўладиган қулай таълимот эмас. У фақат бутун умрини ўлиб-толиб турли таълимотларни ўрганиш, тотиб кўриш билан ўтказадиган озчилик ўртасида шуҳрат қозона олди, кўпчилик унга тушунолмади. Бойликка, ҳаётдаги қулайликларга лоқайдликни ва азобга, ўлимга нафрат билан қарамасликни тарғиб қилувчи таълимотга кўпчилик мутлақо тушунмаиди, чунки бу кўпчилик ўз ҳаётида бойлик нима, турмушдаги қулайлик нималигини ҳеч қачон билган эмас; азоб чекишга нафрат билан қарамаслик улар учун ҳаётга нафрат билан қараш деган гап, чунки инсоннинг вужуди очлик, яланғочлик, алам, айрилиқни сезишдан ва гамлетчасига ўлимдан кўрқишдан иборат. Ҳаёт мана шу сезгиларда: уни оғир кўришлик, ёқтирмаслик мумкин, лекин ундан нафратланиб бўлмайди. Мана шундоқ, такрор айтаманки, стоикларнинг таълимоти ҳеч қачон юзага чиқмайди. Ахир кўриб турибсизки, дунё пайдо бўлгандан то шу кунгача кураш, оғриққа сезгирлик, четдан бўлган таъсирга жавоб қайтариш қобилияти ўоиб бормоқда...

Иван Дмитрич бирдан фикрининг арқоғини йўқотиб қўйди-да, хуноб бўлиб, пешонасини ишқади.

— Бир муҳим нарса айтмоқчи эдим, адашиб кетдим, — деди у. — Нима эди? Ҳа! Шунини айтмоқчи эдим; стоиклардан биттаси ўзининг яқин бир одамани ажратиб олишлик учун қул бўлиб сотилган. Буни қаранг, демак стоик ҳам сиртдан бўлган таъсирга эътибор қилибди, яқин кишинг учун жондан кечишликдек олижаноб ишни қилиш учун азобга қарши қўзғалувчан, раҳмдил бўлмоқ керак. Бу турмада ўқиб билганларимни ҳам эсимдан чиқариб қўйдим. Бўлмаса яна бирон нарсани хогирлар эдим. Исони олсак-чи? Исо воқиликка йиғлаш, кулиш, қайғуриш, аччиғланиш, ҳатто ғусса чекиш билан жавоб қилган; у азобга қарши кулиб борган эмас ва ўлимга ҳам нафрат билан қараган эмас, Гефсиман боғида мени бу бало-қазодан сақла деб ибодат қилган-ку.

Иван Дмитрич кулиб юборди-да, ўтирди.

— Фараз қилайлик, инсоннинг ҳузур-ҳаловоти четда эмас, унинг ўзида бўлсин, — деди у. — Фараз қилайлик, азоб чекишга нафрат билан қарайлик-да, ҳеч нарсага ҳайрон қолмайлик. Хўш, сиз нимага асосланиб буни тарғиб қилаётирсиз? Сиз донишмандмисиз? Файласуфмисиз?